

הקדמה

נושא האסופה 'מעבר להלכה: חילוניות, מסורתיות ותרבות העידן החדש בישראל' מוכר לקורא הישראלי משגרת חייו. בתי מדרש חילוניים, מופעי פיוט, פסטיבלים על יהדות, טקסי שבת המוניים, טקסים אלטרנטיביים להלוויות ולחתונות, סדנאות רוחניות – כל אלו הם רק כמה דוגמאות לעיסוקה האינטנסיבי של החברה הישראלית בשאלות של מסורת וזהות ובבחינה מתמדת של מקומה של היהדות בה. מודעות העיתונים, דפי המרשתת, חנויות הספרים, כרזות על קבוצות וסדנאות מעידים על כך מדי יום.

מטבע הדברים מוצגת כאן במחקרים רק תמונה חלקית. עם זאת, בצירוף המחקרים האלה מתבלט משהו מהותי, שיותר משהוא שייך לאסופה הוא שייך לנושאה. אפשר לתאר בקיצור כנזילות מרובת פנים. בהקשר זה בולט במיוחד המתח סביב מושג ה'חילוניות' וביתר שאת סביב הדיכוטומיה 'חילוניות-דתיות'. מאמרים אשר עוסקים בתחומים רחוקים מתארים תופעות המתקשות להתמיין ולהתברר באמצעות קטגוריות אלו. מאמר אחד מציג הגות המעניקה לחילוניות ממד תאולוגי. מאמר אחר מתאר נשים חילוניות המבקרות במסגרת של חב"ד ושומרות על זהותן החילונית. בהגות, באמנות ובאורחות החיים מתגלה מורכבותן של צורות חיים הנבנות למראית עין מיסודות סותרים.

הקטגוריות היסודיות המשמשות כאן לניתוח ולתיאור 'חורקות' אפוא. גם דברים נוספים מעידים על הנזילות. מצד נושאם, לא מעט ממאמרי האסופה משתייכים לכמה שערים: למשל, העיון במסורתיים כולל גם קבוצות המשלבות תכנים של 'העידן החדש', ובקרב המזרחים יש עמדה חילונית מובהקת ויש עמדה מסורתית. 'זהותם הכפולה' של כמה מן המאמרים כאן נוגעת לאותו עניין שפתחנו בו: התופעות מסרבות להתמיין עד תום לפי תת-נושאים ממש כשם שהן מערערות על קטגוריות היסוד.

התופעות המגוונות הללו מחייבות אותנו, אם כן, לבחון מחדש את החלוקות הדו-קוטביות ואת הקטגוריות המשמשות אותנו תדיר, כגון דתיות לעומת חילוניות, מסורת לעומת מודרנה וכו'. איננו מבקשים לטעון שיש פשוט לזנוח את המושגים הללו; אדרבה, השמות 'דתיות' ו'חילוניות' מוסיפים להיות כלי מרכזי בבניית זהותם של יהודים ישראלים רבים, וזניחתם עלולה להצמיח חוסר הבנה עמוק יותר משעושה השימוש המקובל, המבולבל בעליל, בהם.

האסופה נפתחת בחמישה מאמרים העוסקים ב'התחלות'. נושא מאמרה של צפי זכה-אלרן הוא ספרות האסופות שהתפתחה בתרבות העברית בסוף המאה ה-19 וזכתה לתפוצה

רחבה ולהשפעה רבה. זכה-אלרן בוחנת את אסופת האגדות הפופולרית הראשונה שערך ההיסטוריון והסופר זאב (וואלף) יעבץ, מנתחת את סיפורו של חוני המעגל המובא שם, ומראה כיצד סיפור זה מאפשר לעורך לבטא את הזיקה לפולקלור בין-לאומי ולערכים לאומיים אוניברסליים שהוא שאף לייצג באמצעותם את היהדות. רוני באר-מרס עוסקת ביחסם של ראשי האורתודוקסיה כלפי העברית בשנים הראשונות לתחייתה. לשם כך היא מנתחת את מקומה של הלשון העברית בכתב העת הלבנון, ביטאונה של האורתודוקסיה היהודית בליטא במחצית השנייה של המאה ה-19. גרעון כ"ץ בוחן את בעיות הזהות של גיבור אלטנוילנד, פרידריך לבנברג, ומצביע על המשמעות הרבה שיש לתרבות היהודית בריפוי ובאפשרות הנפתחת לפניו להשתייך לבני עמו. 'התחלה' ממין אחר מתוארת במאמרו של ניחם רוס. במחקרו מתברר מקומה של פרשת ההתנגדות לחסידות בראשיתה בעולמן של הישיבות הציוניות הדתיות בישראל בעשורים האחרונים. המאמר האחרון בשער זה עוסק באחד העם. עינת רמון טוענת במאמרה שמאמצי ההגותיים היו בהאחדת הניגודים בין שמרנות לאומית ודתית ובין פריקת עול מצוות. בעיני רמון כך הצליח אחד העם לגבש פתרון חלופי לרפורמה ולאחד את החשיבה המשכילית והאורתודוקסית. זה מובן 'חידוש הרוח הלאומי' אצלו, והוא מגבשו בהדרגה במהלך שנות כתיבתו.

השער השני עוסק במיפוי החילוניות, בכירור משמעותה וגם בערעור על תוקפה של קטגוריה זו. יובל גובני מבחין במאמרו בין מיני חילוניות. הדוגמאות היסודיות המשמשות אותו במיפוי לקוחות בעיקר מראשית המאה ה-20 – א"ד גורדון, אחד העם ואחרים – אבל הן מוסיפות להתבטא בתרבות הישראלית. אבנר דינור מבקש להציע במאמרו חלופה לתפיסה שנוצרה בידי קבוצת אנשי רוח ישראלים המכונה במאמרו 'הוגי החילוניות היהודית'. חלופה זו נשארת בגבולותיה של החילוניות אף שניתן לה פשר תאולוגי. לשם כך דינור מסתייע במחשבתו של הפילוסוף הגרמני-יהודי הנס יונס. מחקרה של הגר להב נמצא בין הסוציולוגיה ובין התאולוגיה. היא דנה ב'תאולוגיה פוסט-חילוניות', המוגדרת אצלה בתור החתירה להכליל 'נשגבות בתוך תפיסת עולם שמאמצת חלק ניכר מהנחות היסוד של הנאורות החילוניות'. אפשרות זו נבחנת אצלה בהקשר פמיניסטי ובשים לב ליחסה אל המקרה הישראלי-יהודי. חנוך בן-פזי מציע במאמרו תפיסה להתחדשותה של הזהות היהודית המתגברת על הדיכוטומיה דתי-חילוני והמושגת על הגותם של עמנואל לוינס ומרטין בובר.

השער השלישי באסופה עוסק באורחות החיים של 'חילונים' או 'דתיים'. בכך מתווסף ממד חשוב לתופעות החברתיות והתרבותיות הנדרונות כאן. הן אינן מוארות רק כרעיונות אלא כצורות חיים קונקרטיים; גם המתח שכבר הבחנו בו, בין המאמץ לבסס את קטגוריית החילוניות ובין הניסיון לערער עליה, מבוטא בדרכים נוספות. אנה פרישצקי עוסקת במאמרה בטקסי חתונה ולוויה לא-אורתודוקסיים בישראל. אלו הם טקסים אלטרנטיביים לטקסים המסורתיים, אשר מקורותיהם העיקריים הם התנועה הקיבוצית והיהדות הליברלית. פרישצקי מציעה לראותם כפולחן פוסט-חילוני ופוסט-מודרני המשלב ללא קושי רכיבים דתיים וחילוניים. מאמרו של עודד בר הוא מחקר היסטורי. בר מתאר כמה

אירועים לאומיים ודתיים שאירעו בחודש מאי 1949 בצפת ובמירון, וזכו לסיקור נרחב בעיתונות (בעיקר: שנה לעצמאות מדינת ישראל וההילולה המסורתית של ל"ג בעומר). ריבוי הטקסים שהתקיימו באותו פרק זמן בזירה גאוגרפית מצומצמת עשו את צפת ומירון, למשך הרף עין היסטורי, למוקד המאבק על הנרטיב של הקמת המדינה, וכפועל יוצא מכך – על דמותה ועל אופייה. מאמרם של נעמה אזולאי ואפרים תבורי דן בניסיונות ליצירתה של זהות יהודית בקבוצות שיתופיות – בוגרי תנועות הנוער וחברים מקבוצות עצמאיות – שהתגבשו בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים. המאמר עוקב אחר הדרכים לגיבוש הזהות היהודית של צעירים אלו, ובודק את מהות הקשרים של חברי הקבוצות השיתופיות עם ארגוני תנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני בישראל. מאמרה של אורית הירש הוא בעיקרו עבודת שדה, ומארת בה תמונת מצב חברתית-תרבותית חדשה: רווקות חילונית הפוקדות את המסגרת הדתית משיחית של חב"ד, ואינן מעוניינות לחזור בתשובה. ממצא מרכזי במאמרה הוא הנזילות של הקטגוריות 'דתיות' ו'חילונית', מה שניכר כזכור גם במחקרים אחרים. המאמר האחרון בשער, פרי עטן של הדס שדר וליאת ורדי, מספק זווית ראייה מיוחדת. עניינו ההתפתחות הפיזית של מתחם הבבא סאלי בנתביבות. באמצעות ניתוח אדריכלות המתחם שדר וורדי מתבוננות בתכנים חברתיים, עדתיים ואמוניים.

מאמרו של אריה קיזל, על פי נושאו, נמצא בין שני שערים. הוא מתאר שתי מגמות מזרחיות, חילונית ומסורתית, ובוחר אותן בראותו בהתפוררות של המטא-נרטיב הציוני רקע להבנתן. החילונית המזרחית המובהקת שהוא מתאר שייכת לשער שעסק בחילוניות. המסורתיות קשורה למגמות דתיות 'רכות' – נושא מאמריו של השער הרביעי. המאמר השני בשער זה הוא מאת אסף שרעבי. באמצעות התבוננות בתנועת התשובה בישראל הוא מצביע על ממדים רכים בתוך דתיות הנתפסת כקשיחה. ממדים רכים אלו ניכרים בכך שהחוזרים בתשובה וה'מתחזקים' מבצעים 'סקר שוק' ביקורתי במגע עם סוכני הדת ובסופו מגבשים להם 'סלי תשובה', לפי טעמים האישי. משום כך קשה להגדירם בקטגוריות זהות מובחנות היטב, וגם לפי דימויים העצמי. במאמר האחרון בשער זה, משל אסף ליבוביץ, מוצגים מאפיינייה של תנועה חברתית חדשה המשלבת בין מסורתיות לתרבות העידן החדש. תנועת 'המסורתיים הרוחניים' מורכבת מאליטה של ידוענים. היא בעלת הון תרבותי וחברתי ושואפת להציע קונסנזוס מחדש לישראליות כיום.

מחקר זה מוליך אותנו אל שער העוסק באחת התופעות המרכזיות בחיי הרוח בישראל – תרבות העידן החדש. מריאנה רוח-מדבר מעניקה במאמרה מבט פנורמי על תרבות זו. היא מתארת את אופייה האקלקטי וממפה את גילוייה העיקריים. מאמרו של רון מרגולין עוסק בהוגה והמהנך יוסף שכטר (1901-1994). הוא מתאר את עולמו הרוחני ובוחר את קרבתו אל תרבות העידן החדש. רחל ורצברגר בוחנת את נרטיב הזהות היהודית בקבוצות ישראליות שפעלו בשנים 2000-2006, ושילבו תמות ופרקטיקות ברוח העידן החדש עם המסורת היהודית. בעיני ורצברגר ניסיון משקף את הפנייה פנימה, אל ה'עצמי', האופיינית לגיבוש הזהות במודרנה המאוחרת.

מאמרי השער האחרון עוסקים באמנות ומשתקף בהם משהו מן המגמות שתוארו עד כה. מאמרה של יעל גילעת מתמקד בשינויים בזיקות שבין מגדר וידאו-ארט על רקע העיסוק ההולך וגובר של אמנים ישראלים בזהותם היהודית. מאמרו של דרור בורשטיין עוסק ביצירתו של יואל הופמן. הוא דן ברקע הזן-בודהיסטי של סיפוריו ומעייין בזיקות שבין כתיבתו המחקרית האקדמית ופעילותו כמתרגם מיפנית. בכך נגלים הן ריבוי הפנים של יוצר זה והן עולמו הרוחני של אחד המתווכים בין התרבות המזרח-אסייתית והתרבות הישראלית, שעל חשיבותה הרבה יכול הקורא ללמוד מכמה מחקרים שכבר הוזכרו, למשל מאמרה של מריאנה רוח-מדבר.